

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΣΙΡΕΒΕΛΟΣ

Δρ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ, ΜΕΛΟΣ ΕΔΙΠ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ, ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ Α.Π.Θ.
ΕΠΙΣΚΕΠΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΟΛΛΕΓΙΟ LOGOS (TIRANA)

ΑΠΟ ΤΟ ΚΗΡΥΓΜΑ ΣΤΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΚΑΤΗΧΗΣΗ

Ο ΒΙΩΜΑΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΜΑΡΤΥΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Εισαγωγή

Ἡ διάδοση τοῦ μηνύματος τοῦ Εὐαγγελίου ἔχει ὡς ἀφετηρία τὴν ἐμπειρία τῆς ζωῆς καὶ τῆς διδαχῆς πού ἔλαβαν οἱ Ἀπόστολοι ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ Χριστό. Οἱ Ἀπόστολοι, καὶ διαμέσου τῶν αἰώνων οἱ μαθητὲς καὶ οἱ μαθητρίδες τους, βεβαίωσαν μὲ τὸ κήρυγμά τους ὅτι μὲ τὴν ἀνάστασι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ «ἔσχατος ἐχθρὸς καταργεῖται ὁ θάνατος» (Α΄ Κορ. 15,26). Πολλὲς φορές μὲ τίμημα τῆ ζωῆς τους μετέφεραν τὸ μήνυμα τῆς Ἀναστάσεως σὲ ὅλον τότε γνωστὸ κόσμον καὶ κάλεσαν ἀνθρώπους ἀπὸ ὅλα τὰ ἔθνη νὰ ἐνταχθοῦν στὴν Ἐκκλησία μέσῳ τοῦ Βαπτίσματος. Μίλησαν στὶς καρδιές τῶν ἀνθρώπων κάθε ἐποχῆς, φανέρωσαν ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη καὶ ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι καλοῦνται νὰ συμμετάσχουν στὴν κοινωρία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ (Γιαννουλάτος, 2013).

Τὸ ἔργο τους εἶχε τὸν χαρακτηριστὴρ τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς ζωτανῆς μαρτυρίας τοῦ Χριστοῦ (Παπαθανασίου, 2007). Μαρτυρία σημαίνει μίσημα ζωῆς, κατάθεσι ἐμπειρίας μὲ βεβαιότητα, μετάδοσι βιώματος πού συνδέεται μὲ τὸ βίωμα ἄλλων ἀνθρώπων, ἀναγεννῶντας τους στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας (Τσιρέβελος, 2024).

Στὶς μέρες μας, ὁ παγκοσμιοποιημένος τρόπος ζωῆς, ἡ ραγδαία ἐπιστημονικὴ πρόοδος καὶ ἡ τεχνολογικὴ ἀνάπτυξι συνέβαλαν στὴ διαμόρφωσι πλουραλιστικῶν κοινωνιῶν. Οἱ δυνατότητες πού προσφέρουν τὸ διαδίκτυο καὶ τὰ μέσα

κοινωνικής δικτύωσης οδηγούν στην άμεση πληροφόρηση αλλά και πολλές φορές στην υπερπληροφόρηση και την παραπληροφόρηση (Giddens & Sutton, 2020, Μπτροπούλου, 2020). Ο έκκοσμηκευμένος χαρακτήρας των δυτικών κοινωνιών επιχειρεί να θέσει τον θρησκευτικό κόσμο, και ειδικά τις Χριστιανικές Έκκλησίες-Όμολογίες, σε άμφισβήτηση και στο περιθώριο της κοινωνίας (Καραμούζης, 2015).

Οι έφηβοι και οι νέοι μέσω των νέων τεχνολογιών αλλά και των μέσων ενημέρωσης είναι φορείς ποικίλων ιδεών, πολιτισμικών αναπαραστάσεων και αντιλήψεων. Αυτό σημαίνει ότι έχουν αναπτύξει έναν δικό τους τρόπο επικοινωνίας αλλά και στάσεις ζωής που διαφέρουν ολότελα από την εμπειρία των προηγούμενων γενιών (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2015). Πολλές φορές δημιουργείται ή εντύπωση στους εφήβους και τους νέους ότι η Έκκλησία είναι ένας θεσμός παρωχημένος, ξεπερασμένος και μίη χρήσιμος στή ζωή τους ή τουλάχιστον αδιάφορος. Σέ αυτό τό γεγονός μερικές φορές συμβάλει και ό τρόπος κατήχησης (Περσελής, 2003, Καλλιγέρης, 2009). Ένίοτε ή κατήχηση είναι ένας άτελειώτος μονόλογος του κατηχητή/της κατηχήτριας, όπου λέγονται πράγματα άσχετα μέ τί ζωή των εφήβων και των νέων. Άλλες φορές ζητείται από τους μαθητές/τίς μαθήτριες νά απομνημονεύσουν τίς αλήθειες της πίστης χωρίς νά τίς καταλαβαίνουν και νά τίς νιώθουν μέσα τους.

Άραγε υπάρχουν τρόποι ή κατήχηση νά γίνει έλκυστική γιά τά παιδιά, νά τους εισάγει πραγματικά στην κοινοτική ζωή της Όρθόδοξης Έκκλησίας, διδάσκοντάς τους χρίσμα πράγματα γιά τί ζωή τους; Μέ ποιούς τρόπους μπορεί σήμερα τό μήνυμα του Εύαγγελίου νά συνδεθεί μέ τί ζωή των παιδιών και των νέων και νά μιλήσει στην καρδιά τους; Πώς άραγε ή κατήχηση μπορεί νά συμβάλει στην έν Χριστώ μαρτυρία, ώστε οι κατηχητικές συνάξεις νά αποτελέσουν πραγματική πρόσκληση γιά νά ένταχθούν συνειδητά και άλλα παιδιά και νέοι στην Έκκλησία;

Η απάντηση σέ αυτά έρωτήματα έντοσπίζεται στον τρόπο «πού θά προφερθούν οι αλήθειες της πίστης ώστε οι χριστιανοί νά πιστεύουν και νά ζούν όσα πιστεύουν, σέ αυτόν τον κόσμο, μόνοι και μέ άλλους, και μέ την έλπίδα των έσχάτων» (Κουκουνάρας-Λιάγκης & Τριανταφυλλίδου-Μπαθρέλλου, 2019, 11). Ό τρόπος αυτός πραγματοποιείται οργανωμένα μέσω της χριστιανικής παιδείας και άγωγής. Έτσι, ή κατήχηση επιδιώκει νά μπολιάσει τον άνθρωπο, και ειδικά τό παιδί και τό νέο, στην Έκκλησία, τό Σώμα του Χριστού. Συγχρόνως, καλλιεργεί τό χριστιανικό ήθος, πού θεμελιώνεται στην αυτοθυσιαστική άγάπη γιά κάθε

άνθρωπο. Έπομένως αποτελεί μιά διαδικασία ἐν Χριστῷ μαρτυρίας καί παιδείας πού ἀπευθύνεται σέ ὅλο τόν ἄνθρωπο. «Κοινός παρανομαστής αὐτῆς τῆς παιδείας εἶναι ἡ βιωματική προσέγγιση τῆς γνώσης, ὅπως παρέχεται στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας» (Κουκουνάρας-Λιάγκης & Τριανταφυλλίδου-Μπαθρέλλου, 2019, 13).

Βασικός σκοπός τῆς παρούσας ἐργασίας εἶναι νά ἀναδείξει τί σπουδαιότητα καί τίς διάφορες διαστάσεις τῆς βιωματικῆς μάθησης στή χριστιανική διδασχί. Ἡ μέθοδος εἶναι ἡ βιβλιογραφική ἐπισκόπηση. Στήν πρώτη ἐνότητα ἐξετάζεται μέ συντομία ὁ βιωματικός χαρακτήρας τοῦ κηρύγματος στήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε νά τεκμηριωθεῖ ἡ σπουδαιότητα τοῦ βιώματος στήν ἐν Χριστῷ μαρτυρία. Στή συνέχεια γίνεται ἀναφορά στή βιωματική μέθοδο, σύμφωνα μέ τί σύγχρονη παιδαγωγική καί τίς θεωρίες ἐπικοινωνίας. Στό τέλος, δίνονται παραδείγματα δραστηριοτήτων καί τεχνικῶν μάθησης πού συνδέουν τήν ἐκκλησιαστική διδασχί μέ τήν τέχνη. Τά παραδείγματα αὐτά θεμελιώνονται στήν ὁμαδοσυνεργασία, προάγουν τήν ἀλληλεπίδραση καί ἐπιδιώκουν τήν ἐνεργή συμμετοχή καί τήν ἀνακάλυψη τῆς νέας γνώσης ἀπό τά παιδιά, τούς ἐφήβους καί τούς νέους.

1. Ὁ βιωματικός χαρακτήρας τοῦ κηρύγματος τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Ἐκκλησίας

Ἀναμφίβολα ἡ βιωματική προσέγγιση στήν ὀρθόδοξη διδασχί δέν εἶναι κάτι καινούριο. Πολύ περισσότερο, εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωή τῆς Ἐκκλησίας καί ἡ μαρτυρία αὐτῆς τῆς ζωῆς. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός κήρυττε καί δίδασκε μέ αὐθεντία, ἐρμηνεύοντας τίς Γραφές καί ἀποκαλύπτοντας τήν ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ στους ἀνθρώπους. Στά Εὐαγγέλια δίδεται ἔμφραση στόν προφορικό τρόπο διδασκαλίας Του (Κούκουρα, 2014, 79), στή ζωντάνια τῆς ἔκφρασης καί τῆς ἐπικοινωνίας, στό διδακτικό χάρισμα καί στήν προσαρμοστικότητα Του ἀνάλογα μέ τό κοινό (Φουντούλης, 1998, 27). Ἡ προσαρμοστικότητα συνδέεται πάντα μέ τίς ἐμπειρίες, τίς γνώσεις καί τήν κοινωνική ζωή τῶν ἀκροατῶν (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2015, Τσιρέβελος, 2020). Στίς ὁμιλίες ὁ Χριστός χρησιμοποιοῦσε πολλές φορές τόν παραβολικό λόγο, μεταφέροντας εἰκόνες σχετικές μέ τί ζωή τῶν ἀποδεκτῶν (Βασιλόπουλος, 1998). Ἔτσι μετέδωσε τά βαθιά νοήματα τῆς Βασιλείας τῶν Οὐρανῶν, χρησιμοποιοῦντας παραστάσεις καί εἰκόνες ἀπό τήν ἀγροτική καί κτηνοτροφική ζωή, μέ τήν ὁποία ἦταν ἐξοικειωμένοι οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ἀκροατές Του (Κούκουρα, 2014, 81 & 96). Έπομένως, ἀξιοποιοῦσε τό βίωμά τους.

Τό παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ ἀκολούθησαν οἱ μαθητές Του. Τό κήρυγμά τους

διακρινόταν για τόν ιεραποστολικό περιεχόμενο και είχε κυρίως τόν χαρακτήρα τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας καί τῆς ζωντανῆς μαρτυρίας τοῦ Ἰησοῦ (*Κούκουρα*, 2009). Ὁ τρόπος πού ὁ Ἀπόστολος Παῦλος διδάσκει, θεμελιώνεται στίς παιδαγωγικές ἀρχές τῆς αὐθεντίας τοῦ δασκάλου, τῆς εὐγένειας, τῆς ἀγάπης, τῆς σύναυρης προσωπικῶν σχέσεων μέ τούς συνομιλητές. Ὁ λόγος του διακρίνεται γιά τήν ικανότητα προσαρμογῆς ἀνάλογα μέ τό πρόσωπο ἢ τήν κοινότητα πού εἶναι ὁ παραλήπτης τῆς κάθε ἐπιστολῆς. Ἐπίσης, χρησιμοποιεῖ πολλά παραδείγματα, γιά νά μεταδώσει μέ ἀμεσότητα καί σαφήνεια τό μήνυμα τοῦ Εὐαγγελίου. Ἐνδεχομένως τό πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς βιωματικῆς προσέγγισης τῶν ἀποδεκτῶν ἀπό τόν Ἀπόστολο Παῦλο (*Τσιρέβελος*, 2024) ἀποτελεῖ τό κήρυγμά του στόν Ἄρειο Πάγο στήν Ἀθήνα (*Πράξ.* 17, 22-23).

Ἰδιαίτερα δυναμική στήν ἀξιοποίηση τοῦ βιώματος τῶν κατηχομένων παραμένει ἡ διδακτική μεθοδολογία τοῦ κηρύγματος καί ἡ μαθησιακή στρατηγική τῶν κατηχίσεων τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Στίς Κατηχίσεις του δημιουργοῦσε τίς προϋποθέσεις, ὥστε οἱ κατηχούμενοι νά εἶναι σέ ἐτοιμότητα γιά νά δεχτοῦν τί νέα γνώση. Μέ τόν ὅρο «ἐτοιμότητα» ἐννοοῦμε τό ἀναπτυξιακό ἐπίπεδο στό ὁποῖο βρίσκεται κάποιος, ὅταν ἀρχίζει μιά καινούρια μάθηση», σύμφωνα μέ τόν Χρῆστο Βασιλόπουλο (1998, 118). Μέ πιο ἀπλά λόγια, δίδασκε μέ βάση τήν ἐμπειρία τῶν ἀποδεκτῶν.

Οἱ Κατπαδόκες Πατέρες ἀξιοποιοῦν τί γνώση καί τό βίωμα τῶν ἀκροατῶν τους στή διδασκαλία μέσῳ τοῦ κηρύγματος. Τολμοῦν καί συνδέουν τί θύραθεν ρητορική μέ τό χριστιανικό κήρυγμα, ἐνῶ δέ διστάζουν νά χρησιμοποιήσουν ὡς «ἔνδυμα» τόν ἑλληνικό πολιτισμό γιά νά μεταδώσουν μέ τρόπο κατανοητό τί χριστιανική πίστη (*Κούκουρα*, 2019). Οἱ Τρεῖς Οἰκουμενικοί Δάσκαλοι ἀνέδειξαν τίς παιδαγωγικές θεωρίες ὡς βάση γιά τήν κοινωνική ἀναμόρφωση ἀλλά καί γιά τήν ἐν Χριστῷ μαρτυρία μέ ἔμφαση πάντα στό ἀνθρώπινο πρόσωπο (*Περσελῆς*, 1994). Μέ ἄλλα λόγια, ἡ διδασκαλία ὀφείλει νά εἶναι μετάδοση βιώματος καί νά ὀδηγεῖ στήν ἐλευθερία τοῦ ἥθους.

Θά μπορούσαν νά ἀναφερθοῦν καί ἄλλα παραδείγματα ἀπό τήν Ἐκκλησιαστική Ἱστορία ἀλλά καί τήν ἱεραποστολή, ὅπου τό μήνυμα τοῦ Εὐαγγελίου μεταδίδεται ἀξιοποιῶντας τά βιώματα τῶν ἀποδεκτῶν. Σήμερα ἔχουν διασωθεῖ πολλές ὁμιλίες καί πραγματείες μέ κατηχητικό, θεολογικό καί διδακτικό περιεχόμενο, πού ἀναφέρονται στήν πίστι, τί λατρεία, τά δόγματα καί τήν καθημερινή ζωή τῶν χριστιανῶν. Ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε τούς Μάξιμο Ὁμολογητή (*PG* 90: 872-900), Συμεών Θεσσαλονίκης (*PG* 155: 697-819), Γρηγόριο Σιναΐτη (*PG* 150: 1240-

1336), Νικόλαο Καβάσιλα (PG 150:493-727). Τό κήρυγμα καί οί όμιλίες εἶχαν διδακτικό καί κατηχητικό προσανατολισμό καί απέβλεπαν στήν ἐφαρμοσμένη θεολογία μέσα ἀπό τήν καλλιέργεια τῆς ἠθικῆς (Κούκουρα, 2019:215).

2. Σύγχρονες παιδαγωγικές ἀντιλήψεις

Ὡστόσο τό ζήτημα πού τίθεται εἶναι μέ ποιούς τρόπους μποροῦμε σήμερα νά προσεγγίσουμε τά παιδιά καί τούς ἐφήβους μέ βάση τό βίωμά τους; Πῶς θά σαρκωθεῖ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ στή ζωή τους;

Σέ αὐτή τή διαδικασία σημαντική κρίνεται ἡ ἀξιοποίηση τῶν σύγχρονων θεωριῶν καί μεθόδων διδασκαλίας. Σύμφωνα μέ τόν σπουδαῖο φιλόσοφο John Dewey (1980), πού ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στήν παιδαγωγική ἐπιστήμη, ἡ δράση περιέχει γνώση, ἐμπλοκή τῶν μαθητῶν στή διαδικασία ἀπόκτησης τῆς γνώσης, δηλαδή μιά ἐμπειρία. Ἐξάλλου, ἕνας ἄλλος σπουδαῖος ψυχολόγος, ὁ L. Vygotsky (1962), ἀνέδειξε τή σπουδαιότητα τῆς οἰκοδομῆς τῆς γνώσης ἀπό τά ἴδια τά παιδιά μέ βάση τίς ἐμπειρίες τους καί τό κοινωνικό-πολιτιστικό τους ὑπόβαθρο. Μέ πύό ἀπλά λόγια, μάθηση εἶναι ὁ μετασχηματισμός ἐσφαλμένων ἀντιλήψεων, μέ ἐνεργή συμμετοχή τῶν μαθητῶν/τριῶν, εὐχάριστο τρόπο καί ἐφαρμογές στήν καθημερινή ζωή (Κουκουράρας Λιάγκης, 2019).

Σέ αὐτή τή διαδικασία ιδιαίτερη ἀναφορά πρέπει νά γίνει στή βιωματική μέθοδο, ὅπως τήν ἔχει περιγράψει ὁ David Kolb (1984) γιά τά 4 βασικά βήματα μετάδοσης μιάς νέας πληροφορίας. Αὐτά τά βήματα εἶναι ἡ προετοιμασία γιά δράση (τό γνωστό ἢ οἰκεῖο), ἡ συμμετοχή καί, στή συνέχεια, ἡ ἐπεξεργασία σέ βάθος τῆς ἐμπειρίας καί, στό τέλος, ἡ θεωρητικοποίηση. Στή θεωρία τοῦ Kolb ἀλλά καί σέ ἄλλες ἔρευνες παιδαγωγῶν βασίσθηκε ἡ ἐργασία τῶν Kalantzis καί Cope (2013), οἱ ὁποῖοι ἔδωσαν ἔμφραση στό βίωμα καί τήν ἐνεργή μάθηση. Στό ἔργο τους οἱ διαδικασίες τῆς γνώσης περιλαμβάνουν τό βίωμα τοῦ γνωστοῦ, ἀκολουθεῖ ἡ νοηματοδότηση τοῦ βιώματος μέ βάση τή θρησκευτική γνώση, ἡ ἀνάλυση σέ βάθος τῆς θρησκευτικῆς ἔννοιας καί ἡ μετασχηματίζουσα πρακτική μέ τή δημιουργική ἢ τήν κατάλληλη ἐφαρμογή.

3. Ἡ βιωματική μάθηση στή Χριστιανική Ἀγωγή καί Ἐκπαίδευση

Μέ βάση τή θεωρία τῶν Kalantzis καί Cope (2013) ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάλυση τῆς ἀξιοποίησης τῆς βιωματικῆς μεθόδου στή χριστιανική ἀγωγή. Τό κάθε μάθημα ἀποτελεῖται ἀπό 4 στάδια, πού μπορεῖ νά περιέχουν ἰσάριθμες δραστηριότητες. Τό πρῶτο στάδιο ὀνομάζεται «βιώνοντας» καί ἐπιδιώκει νά διερευνήσει τήν ἐμπει-

ρία τῶν παιδιῶν γιά τό ὑπό ἐξέταση θέμα. Ἡ δραστηριότητα σέ αὐτό τό στάδιο μπορεῖ νά μὴ ἀναφέρεται καθόλου στή θρησκευτική γνώση, ἀλλά νά παρέχει τί δυνατότητα σύνδεσης στή συνέχεια. Γιά παράδειγμα, ἂν τό βασικό θέμα τοῦ μαθήματος εἶναι ἡ «Προσευχή», τότε τό θέμα τῆς πρώτης δραστηριότητας μπορεῖ νά εἶναι ἡ ἐπικοινωνία. Στὴν προκεμένη περίπτωση τό ἐρώτημα πού μπορεῖ νά τεθεῖ εἶναι: Γιατί ἐπικοινωνῶ μέ τούς φίλους/τίς φίλες μου. Σέ αὐτό τό στάδιο ὁ κατηχητής/ἡ κατηχήτρια γνωρίζει τίς ἐμπειρίες καί τίς γνώσεις τῶν παιδιῶν σχετικά μέ τό ὑπό ἐξέταση θέμα.

Στό ἐπόμενο στάδιο ἐπιδιώκεται νά συνδεθεῖ ἡ ἐμπειρία τῶν μαθητῶν/μαθητριῶν μέ τί θρησκευτική γνώση. Ἔτσι, γίνεται προσπάθεια ἡ ἐμπειρία τους νά κωδικοποιηθεῖ στή θρησκευτική γλῶσσα καί οἱ μαθητές/μαθήτριες μέσα ἀπό συγκεκριμένες δραστηριότητες νά δώσουν νόημα καί σημασία στή νέα γνώση. Αὐτό εἶναι τό στάδιο τῆς νοηματοδότησης, ὅπου ἡ σύνδεση τῆς ἐμπειρίας μέ τί γνώση πραγματοποιεῖται μέσα ἀπό δραστηριότητες καί δράση. Οἱ μαθητές/μαθήτριες ἀνακαλύπτουν τό περιεχόμενο, τὴν ἐρμηνεία, τὸν συμβολισμό, τί χρήση τῆς θρησκευτικῆς ἔννοιας. Στό παράδειγμα τῆς προσευχῆς, σέ αὐτό τό στάδιο τὰ παιδιά μποροῦν νά μάθουν π.χ. γιά τὸν τρόπο πού ἐπικοινωνοῦσε ὁ Χριστός μέ τὸν Θεό Πατέρα μέσω τῆς προσευχῆς. Στό θέμα αὐτό μποροῦν νά ἀξιοποιηθοῦν ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια καί εἰκόνες ἢ τοιχογραφίες.

Στό τρίτο στάδιο, πού ὀνομάζεται «ἀναλύοντας», βασική ἐπιδίωξη ἀποτελεῖ ἡ ἐξερεύνηση καί σέ βῆθος ἀνάλυση τῆς νέας γνώσης. Ἐδῶ οἱ μαθητές/μαθήτριες καλοῦνται νά διερευνήσουν τί βασική ἔννοια καί νά γνωρίσουν τίς ποικίλες διαστάσεις καί ἐφαρμογές της στή Χριστιανική Ἐκκλησία καί τὴν κοινότητα. Στό στάδιο αὐτό ἔχει βαρύνουσα σημασία ἡ γνώση νά ἐξερευνηθεῖ μέσα ἀπὸ τί δράση, τό παιχνίδι καί οἱ ἐκπαιδευόμενοι νά ἀναπτύξουν τὴν κριτική τους σκέψη. Στό θέμα «Προσευχή», οἱ μαθητές/μαθήτριες ἀνακαλύπτουν τί σπουδαιότητα τῆς προσευχῆς στή ζωή τῶν ἁγίων καί ἐξηγοῦν γιατί εἶναι σημαντική ἡ προσευχή στὴν Ἐκκλησία. Διδακτικό ὕλικό μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τοπικούς ἁγίους καί ἁγίες, ὅπως ὁ ἅγιος Ἀχιλλεὺς Λάρισας, ὁ ἅγιος Γεώργιος ἐκ Ραιφάνης, ἡ ἁγία Ἄννα καί ὁ υἱὸς της Ἰωάννης.

Στό τέταρτο στάδιο οἱ μαθητές/μαθήτριες μέσα ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτική διαδικασία καλοῦνται νά «ἐφαρμόσουν» ὅσα ἔμαθαν (*Κοινωνάρας-Λιάγκης*, 2019). Στό παράδειγμα τῆς προσευχῆς, τὰ παιδιά θὰ μπορούσαν νά ἀναφερθοῦν στή διαπροσωπική ἐπικοινωνία καί τί βελτίωση τῆς ἐπικοινωνίας-σχέσης μέ τὸν Θεό, τὸν ἑαυτό τους καί τούς συνανθρώπους. Χρήσιμη μπορεῖ νά εἶναι ἡ διήγηση ἀπὸ

τόν Τολστόϊ ή και ή κινηματογραφική μεταφορά της, μέ τίτλο «Τρεις έσεις-Τρεις έμεις» γιά τί μεταμορφωτική δύναμη τής προσευχής πού συνδυάζεται πάντα μέ τίν άρετή τής ταπεινώσης¹. Μιά περισσότερη δημιουργική έπεξεργασία περιλαμβάνει νά γράφουν τά παιδιά μά δική τους προσευχή γιά ένα θέμα, π.χ. τίν ειρήνη (Τσιρέβελος, 2024).

Όλα όσα αναφέρθηκαν μέχρι στιγμής έχουν ως άπώτερο σκοπό τόν μετασχηματισμό τής γνώσης και τί σύνδεσή της μέ τί ζωή τών παιδιών μέσα από τόν άναστοχασμό. Ούσιαστικά πρόκειται γιά τί μετατροπή τής πληροφορίας σέ νέα έμπειρία και γνώση πού έπαναξιολογείται ή έμπρακτη χρησιμότητά της γιά τί ζωή. Έτσι, τό παιδί γίνεται ικανό «νά σκέφτεται πάνω στή δική του σκέψη» αναλύοντας τόν έαυτό του, δοκιμάζοντας και άναθεωρώντας τό προσωπικό του πλαίσιο σκέψης και διατυπώνοντας άξιολογικές κρίσεις και άποτιμήσεις» (Δημητριάδου, 2016, σ. 163). Μέ τόν άναστοχασμό οί μαθητές/μαθήτριες «άξιολογούν όσα έμαθαν και εκτιμούν τίς πεποιθήσεις και άπόψεις τους ύπό το φως τής νέας γνώσης» (Κουκουνάρας-Διάγκης, 2019, 122). Έτσι μαθαίνουν νά διακρίνουν τά ούσιώδη και μαθαίνουν πώς νά μαθαίνουν.

4. Μάθηση μέ νόημα και δράση

Τό ζητούμενο όμως εἶναι οί μαθητές/μαθήτριες νά μίν εἶναι παιηπτικοί δέκτες, ενός καθηγητῆ/μιας καθηγήτριας πού μονολογεί άτελείωτα. Αυτό δέν σημαίνει ότι άπορρίπτεται ό διδακτικός μονόλογος, αλλά άξιοποιείται στοχευμένα και μέ μέτρο γιά νά κλητοποιήσει τό ενδιαφέρον ή νά έξηγήσει ένα δύσκολο θέμα (Βασιλόπουλος, 2008).

Η σύγχρονη μάθηση πού έπιδιώκει νά εἶναι άνακαλυπτική άπαιτεί τόν συνδυασμό τοῦ διδακτικού ύλικού ή τών περιεχομένων (τό «τί» θά διδαχθεῖ) μέ τίς δραστηριότητες (τό «πώς» θά διδαχθεῖ), σέ μά λογική πορεία πού θά έλκύσει τό ενδιαφέρον τοῦ μαθητῆ/τῆς μαθήτριας (Bruner, 1997). Αυτή ή πορεία εἶναι ένα μικρό ταξίδι στή μάθηση και στή ζωή τῆς Έκκλησίας.

Η διδακτέα καθηγητική ύλη μπορεί νά περιλαμβάνει άγιογραφικά άναγνώσματα τών Κυριακῶν ή τών Έορτῶν τοῦ λειτουργικού έτους, διηγήσεις από τίν Άγία Γραφή, έρμηνεία τών μυστηρίων και ειδικά τῆς θείας Εὐχαριστίας, έπιλογές από τίν εκκλησιαστική Ιστορία, αναφορές γιά τό Όρθόδοξο ήθος, τίς δράσεις

¹ Βλ. τί μικρού μίκους ταινία μεταφρασμένη από τίν ένορία Κομπίσεως τῆς Θεοτόκου 40 Έκκλησιῶν Θεσσαλονίκης. Διαθέσιμη στό <https://www.youtube.com/watch?v=XNIEnn9hf-c>

των χριστιανῶν ἀπέναντι στά τοπικά καί παγκόσμια σύγχρονα προβλήματα, ἐξοικείωση μέ τόν Ὁρθόδοξο πολιτισμό, τά μνημεῖα του κ.λπ. (*Περσελῆς*, 2005, *Κογκούλης*, 2016). Τά περιεχόμενα μποροῦν νά προσεγγισθοῦν διαθεματικά, π.χ. στά ζητήματα τῆς οἰκολογίας, τῆς βίας, τοῦ φανατισμοῦ (*Γώγου*, *Μπάρλος*, *Τσιρέβελος*, *Φραδέλλος*, 2024). Ἄς μί λησιμονοῦμε ὅτι σύμφωνα μέ τόν Νίκο Μαρτσούκα (1996), «στόν χώρο τῆς Ὁρθοδοξίας τά βιβλικά κείμενα τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Καινῆς Διαθήκης, τά θεολογικά ἔργα τῶν Πατέρων, ὅλα τά μνημεῖα τῆς τέχνης, τά πολιτιστικά ἀγαθά, καί κατ' ἐξοχίαν ἡ πάντοτε χαρισματική ζωή στά πλαίσια τοῦ λειτουργικοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελοῦν ἓνα καί μοναδικό ὑπομνηματισμό στό γεγονός τῆς δημιουργίας καί τῆς τελείωσης ὄλων τῶν κτισμάτων». Ἐπομένως αὐτός ὁ ὑπομνηματισμός μπορεῖ νά γίνει μάθημα.

Γιά νά εἶναι ἀποτελεσματική ἡ μάθηση μέ βάση τίς σύγχρονες συνθήκες, ὁ κατηχητής/ἡ κατηχήτρια καλεῖται νά σχεδιάσει δραστηριότητες στίς ὁποῖες οἱ μαθητές/μαθήτριες ἐνεργοῦν, δραστηριοποιοῦνται καί «μαθαίνουν πώς νά μαθαίνουν» μέ βάση τίς ἐμπειρίες τους καί τά ἐνδιαφέροντά τους (*Περσελῆς*, 2005). Ἄλλωστε «διαρέσεις δὲ χαρισμάτων εἰσίν, τὸ δὲ αὐτὸ πνεῦμα» ὅπως «καί διαρέσεις διακονιῶν εἰσιν, καὶ ὁ αὐτὸς κύριος» (Α΄ Κορ. 12, 4).

Κατὰ συνέπεια σημαντική κρίνεται ἡ ἀλληλεπίδραση μεταξύ τῶν μελῶν τῆς ομάδας, οἱ συζητήσεις σπὴν ὀλομέλεια καί ἡ δημιουργική ἔκφραση σέ ἀτομικό ἢ ὀμαδικό ἐπίπεδο, μέ βάση θέματα πού ἔχουν σχέση μέ τὴ χριστιανική πίστη ἀλλὰ μπορεῖ καί νά ἐπεκτείνονται στόν κοινωνικό χώρο καί ὅπωςδήποτε στή ζωὴ τῶν ἐκπαιδευομένων. Χρήσιμες εἶναι οἱ ἀκόλουθες τεχνικές διδασκαλίας, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται ὀμαδοποιημένες ἀνάλογα μέ τίς ἐπιδιώξεις σέ μαθησιακό ἐπίπεδο:

- 1) Ἄμεσης Διδασκαλίας (ιδεοθύελλα ἢ συννεφόλεξο, π.χ. μέ τὴ λέξη «προσφορά» ἢ «ἀγάπη»),
- 2) Ομαδοσυνεργασίας (Σκέψου-Συζήτησε-Μοιράσου, π.χ. μέ μιὰ φράση ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο ἢ τὸ συναξάρι ἐνός ἀγίου ἢ μιᾶς ἀγίας),
- 3) Διαλόγου (κατευθυνόμενος διάλογος, *Λάμπας*, 2000), ἔντεχνος συλλογισμός μέ εἰκόνες ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας, τῶν ἀγίων ἢ καί φωτογραφίες ἀπὸ σύγχρονα ζητήματα (*Τσιρέβελος*, 2024),
- 4) Ἐπίλυσης προβλημάτων (μελέτη περιπτώσεως, π.χ. χριστιανοὶ σπὴν περίοδο τῶν διωγμῶν τῶν πρώτων αἰῶνων βρίσκουν καταφύγιο σέ κατακόμβες κ.λπ.),
- 5) Παιχνιδιοῦ/Δράσης (μετατροπὴ κειμένου (π.χ. ἐνός ἀγίου/μιᾶς ἀγίας) σέ τέχνη, ἐκπαιδευτικό δράμα (*Αὐδῆ & Χατζηγηγορίου*, 2007), π.χ. ἀνακριτικὴ καρτέκλα μέ τὴ μεταστροφὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου),

6) Πρότζεκτ (π.χ. δημιουργία άφισών (ή και όργάνωση μαθητικού συνεδρίου) για να ευαισθητοποιηθούν οι ένορύτες για τίν προστασία του περιβάλλοντος με βάση τίν Όρθόδοξη χριστιανική διδασκαλία),

7) Άξιολόγησης (θετικό-άρνητικό, π.χ. με θέμα τί δράση τής ένορίας στίς κοινωνία, τίν προσφορά στόν πολιτισμό, κ.α., δελτίο έξόδου ώστε με λίγα λόγια οι μαθητές/μαθήτριες να καταλήξουν σε ένα συμπέρασμα του μαθήματος με βάση τίν εμπειρία τους) (Τσιρέβελος, 2024).

5. Η τέχνη στίς κατήχηση

Ή τέχνη άποτελεί έναν βασικό τρόπο έκφρασης, επικοινωνίας και άγωγής του ανθρώπου (Κούκουρα, 2019). Ένα έργο τέχνης περιέχει ιδέες, συναισθήματα, βιώματα, έρωτήματα και άνησυχίες (Κόκκος, 2011). Ή άξιοποίηση τής τέχνης στή χριστιανική άγωγή επιδιώκει να ενεργοποιήσει τό ενδιαφέρον του μαθητή/τής μαθήτριας και να τον ώθήσει να διερευνήσει μέσα άπό τίν παρατήρηση και τίν επικοινωνία με τό έργο τό υπό έξέταση θέμα (Γώγου & Μπάρολος, 2011).

Ό έντεχος συλλογισμός βασίζεται στίς άξιοποίηση των έργων τέχνης. Ή εφαρμογή μπορεί να γίνει σε παραστατικές τέχνες (ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική), σε μουσικά και λογοτεχνικά έργα. Τά εργαλεία με τά όποια γίνεται ή επεξεργασία στίς έντεχνη συλλογιστική όνομάζονται ρουτίνες (routines), δηλαδή ομάδες έρωτήσεων που βοηθούν να αναλύσουν και να επικοινωνήσουν τά παιδιά με ένα έργο. Οι μαθητές/μαθήτριες παρατηρούν/άκοϋν/ψηλαφοϋν ένα έργο και οι άπαντήσεις τους καταγράφονται στόν πίνακα ή σε μεγάλα χαρτιά, αναρτώνται σε έμφανή σημεία στίς αίθουσα, ανανεώνονται και συγκρίνονται (Project Zero, 2025).

Άναμφίβολα στίς κατηχητικές συνάξεις μπορούν να άξιοποιηθούν εικόνες και τοιχογραφίες. Άνάλογα με τά προσδοκώμενα μαθησιακά άποτελέσματα επιλέγονται ρουτίνες έρωτήσεων. Για παράδειγμα, ή ρουτίνα «Τί βλέπεις; Τί σκέφτεσαι γι' αυτό που βλέπεις; Τί θά ήθελες να ρωτήσεις;» βοηθάει στίς παρατήρηση ενός έργου (π.χ. εικόνα τής Γεννήσεως του Χριστού), στή διατύπωση σκέψεων και έρωτημάτων άπό τό παιδί και στή συζήτηση σε όλομέλεια με τό θέμα τής εικόνας. Ή ρουτίνα «Τί γνωρίζεις σχετικά με τό θέμα; Τί θά ήθελες να ρωτήσεις; Τί θά ήθελες να έξερευνήσεις περισσότερο;» βοηθάει να συνδεθεί ένα κείμενο (π.χ. ευαγγελικό ανάγνωσμα) με μία σχετική εικόνα (π.χ. ό Ήσους πλένει τά πόδια των μαθητών [Ιωάν. 13, 1-20] με άγιογραφία σχετική με αυτό τό θέμα) και στή συνέχεια να θέσουν έρωτήσεις τά παιδιά και να έξερευνήσουν σε βάθος και με βάση τίν εμπειρία τους τό θέμα (Τσιρέβελος, 2024).

6. Ὁ κατηχητής / Ἡ κατηχήτρια ὡς ἐκπαιδευτικός καί τὰ ὄφελι τῆς βιωματικῆς μάθησης

Ὁ ρόλος τοῦ κατηχητῆ/τῆς κατηχήτριας στή βιωματική μάθηση εἶναι νά λειτουργεῖ ὡς συντονιστής καί ἐμπνευστής. Εἶναι ἐκεῖνος ποῦ ἐμπνέει τοὺς μαθητές/τῆς μαθήτριες νά αὐτενεργήσουν καί δημιουργεῖ τῆς προϋποθέσεις γιά τή διερεύνηση καί τήν ἀνακάλυψη τῆς γνώσης. Ὁ σύγχρονος αὐτός ρόλος τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μπορεῖ νά παρομοιαστεῖ μέ ἐκεῖνον τοῦ μαέστρου (*Ζουμπούλακης, 2017, 45-46*). Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ ρόλος τοῦ μαθητῆ/τῆς μαθήτριας εἶναι ὁ πρωταγωνιστικός. Τά παιδιά καλοῦνται σέ ἕνα ἀσφαλές περιβάλλον νά ἐξερευνήσουν διάφορα ζητήματα, νά μελετήσουν διάφορες περιπτώσεις, στήν προκειμένη περίπτωση θρησκευτικές ἢ θεολογικές, νά δραστηριοποιηθοῦν, νά διαλεχθοῦν μέ τή νέα γνώση καί μέ βάση τήν ἐμπειρία τους, νά τήν ἐφαρμόσουν στίς προστατευμένες συνθήκες τοῦ σχολείου, νά τήν ἀξιολογήσουν καί νά ἀναστοχαστοῦν (*Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2019, 127*).

Στό σημεῖο αὐτό τίθεται ἕνα ἐρώτημα. Μέ ποιούς τρόπους τεκμηριώνεται ἡ ἀποτελεσματικότητα αὐτῶν τῶν προτάσεων; Διάφορες ἔρευνες μεταξύ μαθητῶν/μαθητριῶν στή χριστιανική ἐκπαίδευση στήν Ἑλλάδα καί στό ἐξωτερικό (*Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2019, Στογιαννίδης, 2016*), σέ κατηχητικά σχολεῖα ἀπό τήν ἑτεροπαρατήρηση κατηχητῶν/κατηχητριῶν (*Ράντζου, 2021*) ἀλλά καί στή μετάδοση τοῦ μηνύματος τοῦ Εὐαγγελίου σέ ποικίλους ἀποδέκτες μέσῳ τοῦ κηρύγματος (*Τσιρέβελος, 2022*) φανερώνουν τή σπουδαιότητα τῆς βιωματικῆς μάθησης².

Οἱ ἔρευνες αὐτές ἀποτυπώνουν καί τὰ ὄφελι τῆς βιωματικῆς ἐκπαίδευσης στή χριστιανική ἀγωγή ἀλλά καί εὐρύτερα στήν ἐκπαίδευση. Ἔτσι λοιπόν ἡ μάθηση εἶναι μιά διαδικασία, στήν ὁποία ἐμπλέκονται δημιουργικά οἱ μαθητές/τριες (*Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2019*). Ἡ γνώση εἶναι προσωπική καί διαπροσωπική καί λαμβάνονται ὑπόψη οἱ προηγούμενες γνώσεις τῶν παιδιῶν (*Τσιρέβελος, 2024*). Οἱ μαθητές/μαθήτριες μαθαίνουν πῶς νά μαθαίνουν μέσα ἀπό τήν ἀλληλεπίδραση: κατηχητής/κατηχήτρια – μαθητής/μαθήτρια – γνώση (*Μητροπούλου, 2023*).

Ἐπίλογος

Ἡ βιωματική μάθηση ἀπαντᾷ στήν ἴδια τή ζωή τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί εἰδικά στήν κηρυγματική παράδοσή της. Στίς μέρες μας ἡ βιωματική μέθοδος

² Ἡ ἀναλυτική παρουσίαση αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν εἶναι ἐκτός τῶν ὁρίων τῆς παρούσης ἐργασίας.

έχει σημαντικά αποτελέσματα στη χριστιανική αγωγή και διδασχία και ευρύτερα στην εκπαίδευση. Συγχρόνως λειτουργεί και ως πρόσκληση προς τά παιδιά, τούς εφίβους και τούς νέους για νά ενταχθοῦν συνειδητά στη ζωή τῆς Ἐκκλησίας.

Ἄς μί λησμονοῦμε ὅτι ἡ ἀποστολή τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ ἕνα διαρκές ἐμπειρικό κάλεσμα, ἕνα συνεχές «γεύσασθε και ἴδετε ὅτι χρῆστὸς ὁ Κύριος» (Ψάλμ. 33, 9). Ἡ Ἐκκλησία προσκαλεῖ κάθε ἄνθρωπο νά συμμετάσχει στό εὐχαριστιακό δεῖπνο τοῦ Κυρίου μέσῳ τοῦ κηρύγματος και τῆς χριστιανικῆς αἰγωγῆς. Αὐτό τό δεῖπνο πού τρεφόμαστε κάθε Κυριακή ἀλλά και σέ κάθε θεία Λειτουργία, εἶναι πρῶτα ἀπὸ ὅλα ἐμπειρία και ἔπειτα γνώση τοῦ Χριστοῦ. «Ὁ σκοπὸς τελικά εἶναι οἱ χριστιανοί νά μάθουν νά ζοῦν για τόν Χριστό και νά ζοῦν εὐχαριστιακά, στό Σῶμα Του ὡς ὅλοι ἄνθρωποι, μέ σῶμα και ψυχή, μέ νοῦ και καρδιά» (Κουκουνάρας-Λιάγκης & Τριανταφυλλίδου-Μπαθρέλλου, 2018, 14). Σύμφωνα μέ τόν μακαριστό Ἀρχιεπίσκοπο Ἀλβανίας Ἀναστάσιο, μέ αὐτόν τόν τρόπο οἱ χριστιανοί βιώνουν τί λειτουργία μετά τί λειτουργία, δηλαδή προεκτείνουν τί λειτουργία μέσα στην καθημερινή ζωή για νά μεταμορφωθεῖ ὁλόκληρη ἡ ζωή σέ μία λειτουργία (Γιαννουλάτος, 2013, Τσιρέβελος, 2015).

Αὐτό ἄλλωστε ἐπιδιώκει και ἡ βιωματική μάθηση στη χριστιανική αἰγωγή. Οἱ βιωματικές διδακτικές δράσεις ἀποτελοῦν τό σύγχρονο «ἔρχου και ἴδε» (Ἰωάν. 1, 46) προς κάθε ἄνθρωπο και τίν πρόσκληση για ἔνταξη στην οἰκογένεια τοῦ Χριστοῦ (Τσιρέβελος, 2024). Ἡ βιωματική εκπαιδευτική διαδικασία προάγει τί χριστιανική μαθητεία και μαρτυρία. Στοχεύει ὡστε τά παιδιά και οἱ νέοι μέσα ἀπὸ τί δική τους ἀναζήτηση και ἐξερεύνηση νά ἐμπιστευθοῦν τόν Κύριο και νά δηλώσουν ὅτι αὐτό πού βιώνουν και για τό ὅποιο μιλάνε και αἰσθάνονται, τό ἔζησαν και μέ τί δική τους ζωή. Ἔτσι λοιπόν σαρκώνεται ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ στη ζωή τῶν παιδιῶν και τῶν νέων. Ἐν αὐτό ἄλλωστε τά παιδιά, οἱ ἔφηβοι και οἱ νέοι μποροῦν πλέον νά καλοῦν και ἄλλους ἀνθρώπους για νά γνωρίσουν μέ ὄλη τους τίν ὑπαρξη τίν ἀλήθεια τοῦ Χριστοῦ και τῆς Ἐκκλησίας Του!

Βιβλιογραφικές ἀναφορές

- Ἁγία Γραφή, ἐκδ. Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρείας, Ἀθήνα 2000.
 Αὐδῆ Α. & Χατζηγεωργίου Μ. (2007), *Ἡ τέχνη τοῦ δράματος στην ἐκπαίδευση*. Ἀθήνα, Μεταίχμιο.
 Βασιλόπουλος Χ. (2008). *Σχολική θρησκευτική αἰγωγή*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.
 Βασιλόπουλος Χ. (1998). *Οἱ κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. Ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη, Ἀδελφῶν Κυριακίδη.
 Bruner J. (1997), *Πράξεις Νοήματος*, Μτφρ. Η. Ρόκου, Ἀθήνα, Ἑλληνικά Γράμματα.

Γιαννουλάτος Άναστάσιος (Αρχιεπίσκοπος Άλβανίας), (2013), *Ίεραποστολή στα ἴχνη τοῦ Χριστοῦ*, Ἀθήνα, Ἀποστολική Διακονία.

Γιαννουλάτος Άναστάσιος (Αρχιεπίσκοπος Άλβανίας), (2000), *Παγκοσμιότητα καὶ Ὁρθοδοξία*, Ἀθήνα, Ἀκρίτας.

Γρηγόριος Σιναιτης, «Βραχέων ἀσκητικῶν συγγραμμάτων», PG 150.

Γώγου Β., Μπάργλος Α., Τσιρέβελος Ν., Φραδέλλος Χ. (2024), *Ἀπό τί σύγκρουση στή συνάντηση. Διδακτικές διαδρομές γιά τήν ἀνάσχεση τῆς βίας, τοῦ φανατισμοῦ καὶ τῆς μισαλλοδοξίας*. Βόλος, Ἐκδοτική Δημητριάδος.

Γώγου Β. & Μπάργλος Α. (2011), «Μετασχηματίζοντας ἀντιλήψεις μέσω τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας στό Σχολεῖο Δεύτερης Εὐκαιρίας Λάρισας» στό Κόκκος Α. & Συνεργάτες (2011), *Ἐκπαίδευση μέσα ἀπό τίς τέχνες*, Ἀθήνα, Μεταίχμιο.

Dewey J. *Ἐμπειρία καὶ ἐκπαίδευση*, μτφρ. Λ. Πολενάκης, Γλάρος, Ἀθήνα 1980.

Ἰωάννης Δαμασκινός (1998), *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως*, μτφρ. Μαρτσούκας Ν., Θεσσαλονίκη, Πουρναράς.

Δημητριάδου Κ. (2016), *Νέοι προσανατολισμοὶ τῆς διδακτικῆς. Προσαρμογὴ τῆς διδασκαλίας στίς ἐκπαιδευτικές προκλήσεις τοῦ 21ου αἰῶνα*, Ἀθήνα, Gutenberg.

Ζουμπουλιάκης Σ. (2017), *Γιά τό σχολεῖο*, Ἀθήνα, Πόλις.

Giddens A. & Sutton Π. (2020), *Κοινωνιολογία*, μτφρ. Θ. Βασιλείου, Γ. Γαλιᾶτσος, Β. Ζηκίδη, Γ. Μαραγκός, Ἄπ. Πρίτσας, Ἀθήνα, Gutenberg.

Kalantzis M., Cope B. (2013), *Νέα Μάθηση. Βασικές ἀρχές γιά τῆς ἐπιστήμης τῆς ἐκπαίδευσης*, Μτφρ. Χ. Γιῶργος. Ἀθήνα, Κριτική.

Καλλιγέρης Α. (2009), «Ἀφοῦ πάντα κάνεις πίσω γιά ἓνα σίγουρο παρόν», *Σύναξη*, τεῦχ. 109, σσ. 59-64.

Καραμούζης Π. & Τσιρέβελος Ν. (2018), «Ἐκπαίδευση καὶ κατάρτιση ἐκπαιδευτικῶν στή θρησκευτική ἐκπαίδευση: Τό παρόν καὶ τό μέλλον γιά τό ὄραμα τοῦ Νέου Σχολείου». Πρακτικά Συνεδρίου *Ἐκπαίδευση ἐκπαιδευτικῶν: Προκλήσεις καὶ προοπτικές σέ ἓναν κόσμο πού ἀλλάζει*, ΠΤΔΕ Ρόδος.

Καραμούζης Π. (2015), *Ἡ Κοινωνιολογία τῆς Θρησκείας μεταξύ Ἐκπαίδευσης καὶ Κοινωνίας*, Ἀθήνα, Ἑλληνικά Ἀκαδημαϊκῆ Ἡλεκτρονικά Συγγραμματα καὶ Βοηθήματα.

Κογκούλης Ι. (2016), *Κατηχητική καὶ Χριστιανική Παιδαγωγική*, ἔκδ. Δ΄, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.

Kolb D. A. (1984), *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall.

Κόκκος Α. & Συνεργάτες (2011), *Ἐκπαίδευση μέσα ἀπό τίς τέχνες*. Ἀθήνα, Μεταίχμιο.

Κουκουνάρας-Λιάγκης Μ. (2022), *Ἐκπαιδευτικοὶ ἐν δράσει*. Ἀθήνα, Γρηγόρης.

Κουκουνάρας-Λιάγκης Μ. & Τριανταφυλλίδου-Μπαθρέλλου Κ. (2019), *365 μέρες στόν δρόμο...* Ἀθήνα, Ἑλληνική Βιβλική Ἑταιρεία.

Κουκουνάρας-Λιάγκης Μ. (2019), *Τί θρησκευτικά χρειάζεται ἡ ἐκπαίδευση σήμερα; Μιά πολυδιάστατη ἔρευνα σέ ἑλληνικό περιβάλλον*, ἔκδ. Gutenberg 2019.

Κουκουνάρας-Λιάγκης Μ. (2015), *Ἐπιστήμες τῆς Παιδαγωγικῆς καὶ πρώτη ἐφηβεία. Συμβολή στή διδακτική μεθοδολογία τῆς Θρησκευτικῆς Ἐκπαίδευσης*, Ἀθήνα, Gutenberg.

Κούκουρα Δ. (2019), *Τό κήρυγμα τῆς Ἐκκλησίας καί ἡ διαμόρφωσή του. Ὁμιλία – Λόγος*, Θεσσαλονίκη, Μπαρμπουνάκη.

Κούκουρα Δ. (2019b), «Ἐπανευαγγελισμός στίς «Χριστιανικές» κοινωνίες. Μιά Ὁρθόδοξη προσέγγιση», *Σύνθεσις*, Ἡλεκτρονικό περιοδικό τοῦ Τμήματος Θεολογίας ΑΠΘ, Vol. 3, No 1, ἀνακτίηθηκε ἀπό <https://ejournals.lib.auth.gr/synthesis/article/view/4302/4380>

Κούκουρα Δ. (2014), *Ἡ χριστιανική ὁμιλία*. Θεσσαλονίκη, Μπαρμπουνάκης.

Κούκουρα Δίμητρα, *Τό μήνυμα τοῦ Εὐαγγελίου - Μετάδοση καί πρόσληψη*, ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009.

Κύριλλος Ἱεροσολύμων, *Κατηχήσεις*, PG 33.

Λάππας Δ. (2000), *Ὁ διάλογος καί τό Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν στή Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς.

Μάξιμος Ὁμολογητής, «Ἐρμηνείες εἰς τίν προσευχῆν τοῦ Πάτερ ἡμῶν πρὸς φιλόχριστον τινά», PG 90.

Ματσούκας Ν. (1996), *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία Α΄*, Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναράς.

Μητροπούλου Β. (2023), *Ἡ διδακτική τῶν Θρησκευτικῶν*. Θεσσαλονίκη, Ostracon Publishing.

Μητροπούλου Β. (2020), *Ψηφιακός θρησκευτικός γραμματισμός*. Θεσσαλονίκη, Ostracon Publishing.

Νικόλαος Καβάσιλας, «Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς», PG 150.

Νικόλαος Καβάσιλας, «Ἐρμηνεία εἰς τίν θεῖαν Λειτουργίαν», PG 150.

Παπαθανασίου Θ. (2008), *Ἡ Ἐκκλησία γίνεται ὅταν ἀνοίγεται*, Ἀθήνα, Ἐν πλῶ.

Περσελῆς Ε. (2005), *Πίστη καί Χριστιανική Ἀγωγή*, Ἀθήνα, Γρηγόρης.

Περσελῆς Ε. (2003), *Κατήχηση καί Παιδεία. Μελετήματα Χριστιανικῆς Θρησκευτικῆς Ἀγωγῆς*, Ἀθήνα, Γρηγόρης.

Περσελῆς Ε. (1994), *Χριστιανική Ἀγωγή καί Σύγχρονος κόσμος. Θέματα θεωρίας καί πράξης τῆς χριστιανικῆς ἀγωγῆς*, Ἀθήνα, Ἀρμός.

Project zero (2025), Διαθέσιμο στό <https://pz.harvard.edu/>

Ράντζου Μ. (2021), *Ἡ ἐμπειρική βιομαθηματική μάθηση στήν παιδική ἡλικία Διδακτικές ἐφαρμογές σέ κατηχητικές σὺνάξεις*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη

Στογιαννίδης Α. (2021), *Σχολική Παιδεία, Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν καί Δημόσιος Χῶρος. Αναστοχαστική Ἱχνειογραφία στήν Παιδαγωγική Θεωρία τοῦ Dietrich Bonhoeffer*, Θεσσαλονίκη, Ostracon Publishing.

Στογιαννίδης Α. (2016), *Ἡ Διδακτική τοῦ Συμβόλου. Προσεγγίσεις στή Θεωρία τῆς Διδασκαλίας τοῦ Μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη.

Συμεών Θεσσαλονίκης, «Πρὸς τοὺς εὐσεβεῖς Κρῆτες», PG 155.

Τσιρέβελος Ν. (2024), *Μαθητεία-Ἐπικοινωνία-Μαρτυρία. Ἀπό τή θεωρία στήν πράξη τῆς βιομαθηματικῆς μάθησης στή χριστιανική ἀγωγή καί ἐκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη, Μπαρμπουνάκης.

Τσιρέβελος Ν. (2023), *Ἡ ὀρθόδοξη μαρτυρία κατὰ τή μεταπολεμική περίοδο. Ὁ ρόλος*

τῶν ἱεραποστολικῶν περιοδικῶν Πορευθέντες καί Πάντα τά Ἕθνη στή μετάδοση τοῦ μηνύματος, Ἀθήνα, Ἀριός.

Τσιρέβελος Ν. (2023β), «Θρησκευτική Ἐκπαίδευση στό Δημοτικό Σχολεῖο: Οὐτοπία ἢ πρόκληση;», *Ἑλληνική Περιοδική Ἐκδοση γιά τή Θρησκευτική Ἐκπαίδευση/Greek Journal of Religious Education*, 6(1), 9-17. διαθέσιμο στό <https://www.gjre.gr/>

Τσιρέβελος Ν. (2020), *Τό μήνυμα τῶν Χριστουγέννων, Μελέτη σέ σύγχρονα Ὀμιλιάρια*, Θεσσαλονίκη, Μπαρμπουνάκης.

Τσιρέβελος Ν. (2015), *Θεολογική θεμελίωση τῆς Ὁρθόδοξης μαρτυρίας. Σπουδή στό ἔργο τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας Ἀναστασίου*, ἐκδ. Ostrakon Publishing, Θεσσαλονίκη 2015.

Vygotsky L.S. (1962), *Thought and Language*, Cambridge, MA: MIT Press.

Φουντούλης Ι. (1998), *Ὀμιλητική*. Θεσσαλονίκη.